

**ДОСЛІДЖЕННЯ І РОЗВІДКИ
З ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ І
ПРАВОНАВСТВА**

Випуск 12

КОСІНЕНКО О.В.,
асистент кафедри
всесвітньої історії;
СТРАДЕЦЬКИЙ Р.В.,
вчитель історії

УДК 94(100) «1939/1945» (082)

ШТРАФНІ ПІДРОЗДІЛИ НІМЕЧЧИНИ ТА СРСР У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

У статті автори дають характеристику штрафних підрозділів нацистської Німеччини та Червоної Армії СРСР, їх кількісний склад та специфіку функцій, що на них покладались.

Ключові слова: Друга світова війна, штрафний підрозділ, штрафна рота, штрафний батальйон (штрафбат).

В статье авторы дают характеристику штрафных подразделений нацистской Германии и Красной Армии СССР, их количественный состав и специфику функций, которые на них возлагались.

Ключевые слова: Вторая мировая война, штрафное подразделение, штрафная рота, штрафной батальон (штрафбат).

The authors give a characterization of penalty units of Nazi Germany and the red Army of the USSR, their quantitative composition and specific functions, which was laid on them.

Keywords: Second world war, the penalty unit penalty Roth, penal battalion (penal battalion).

Проблема формування та використання у арміях Німеччини і СРСР різного роду штрафних підрозділів, насамперед, з ідеологічних міркувань в СРСР замовчувалась аж до 90-их років ХХ століття. Та і зараз існує багато питань по цій темі, на які ще поки що немає відповіді. Проте, вона дає розуміння багатьох процесів Другої світової війни. Це і накал протистояння. Це і відношення до своїх солдатів і офіцерів з боку керівництва воюючих держав. Це і загальнолюдський вимір самої війни і відношення до неї повоєнних поколінь. Розкриття цієї теми є надзвичайно важливим для розуміння суті багатьох подій минулої війни.

Даної теми, в різних аспектах торкалися автори та учасники наукових конференцій, і, навіть, науково-публіцистичних видань. Серед них хотілося б відмітити такі: Війна в історичній та індивідуальній пам'яті: Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011р.) [1]; Громов А. Правда о штрафбатах и заградотрядах во Второй мировой (Харьков, 2010) [2]; Куцаева Т. О. Щодо участі у Великій Вітчизняній війні штрафних рот і батальйонів (Український історичний журнал, 2006, №3) [5]; Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду (Ніжин, 2010) [6]; Першанин В. Штрафники, разведчики, пехота. «Окопная правда» Великой Отечественной (Москва, 2010) [7]; Сидоров С. В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни (Український історичний журнал, 2004, №6) [8]; Пихалов І., Пильцин А., Васильченко А. Штрафбаты по обе стороны фронта (Москва, 2008) [13], а також цілий ряд досить цікавих інтернет-ресурсів. Означені видання зовсім по-новому, з позицій історизму, людського виміру розглядають і пояснюють цілий ряд проблемних питань радянсько-німецької війни. У своїй розвідці ми прагнули зібрати всі відомі факти по даній темі, систематизувати і узагальнити їх.

Німецькі штрафні підрозділи в Другій світовій війні з'явилися в нацистській армії на два роки раніше, ніж у радянській. Їх називали «тіні вермахту».

Потрібно віддати належне німецькому керівництву, яке більш реально оцінювало можливості і прагнення свого суспільства і армії і готувало завчасно підґрунтя і законодавчу базу для перевиховання певних контингентів військовослужбовців.

«Існує тільки один спосіб заставити боягузів, слабких і панікерів, незважаючи ні на що, виконати свій обов'язок: дезертир повинен знати, що коли він втече з фронту, то його настигне та кара, якої він найбільше боїться. Дезертир повинен знати: якщо він залишиться на фронті, то він може загинути, але якщо він втече з фронту, то смерть обов'язково дістане його. У цьому полягає весь зміст військового статуту» – писав А. Гітлер в своїй книзі «Моя боротьба» задовго до початку війни [2, с. 64-65].

Ще в 1936 р. були створені дисциплінарні частини – так звані «Спеціальні підрозділи» (Sonder abteilungen). Туди надсилалися солдати, які відбули термін позбавлення волі, а також ті, кому військовий обов'язок з тих чи інших причин міняли на «місце служби, що заміняє військову». У 1939 році з початком Другої світової війни, довоєнні «спеціальні підрозділи» були розформовані і за рішенням Верховного командування Вермахту були створені повторно : в складі резервної армії. Режим перевиховання ставав жорсткішим, були прийняті нові «Інструкції по управлінню «спеціальними підрозділами» в резервній армії, які наголошували, що склад «спеціальних підрозділів» повинен бути проінформований, що переведення в спеціальний підрозділ є для них останнім шансом сформувати правильні погляди на життя і солдатський обов'язок. Після трьох місяців випробування і перевиховання військовослужбовці мають бути повернені в ряди діючих частин, щоб продовжити виконувати свої обов'язки по захисту Батьківщини, як і належить нормальним солдатам. Якщо ж у вказаний термін не вдається досягти даної мети, то ці покидьки виганяються із народної спільноти і направляються в концентраційний табір... Окремо потрібно пояснити, що дезертирство і інші ганебні явища будуть каратися смертю [2, с. 68-69]».

Після початку Другої світової війни 10 жовтня 1940 року в військово-кримінальне судочинство було добавлено поняття «особливо тяжкі випадки дезертирства». Це було нововведення, про яке раніше ніхто не чув. Всі подібні «особливо тяжкі випадки», без виключення, карались смертю [13, с.89].

За приблизними оцінками, за весь час існування «спеціальних підрозділів» через них пройшло близько 10 тис. важковиховуваних солдат (це відносилось і до сухопутних військ, і до ВМФ, і до ВПС) [13, с. 93].

У серпні 1941 року було прийнято рішення сформувати із «спеціальних підрозділів» особливий польовий батальйон. Перший такий особливий польовий батальйон був сформований в жовтні 1941 року при груді армій «Північ». Починаючи з лютого 1942 року, особливий польовий батальйон, крім згаданих вище категорій солдат, почали поповнювати військовослужбовці, які за свої проступки мали бути віддані під суд трибуналу, проте, в силу свого характеру могли «перевиховатися», що повинні були довес-

ти їх командири. Згідно статистики, до кінця 1942 року більше 90% «вихованців» особливого батальйону повертались до своїх частин, як «придатні до військової служби [13, с. 92- 93]».

Як проходило перевиховання, розповів Роберт Штайн, який за політичну ненадійність потрапив до «особливого підрозділу IX»: «В Шварценберзі я побачив дику місцевість. Там не було нічого, навіть пошти. Мене переодягли, як і решту 400 чоловік, що там перебували, в чеську форму. Там навіть карабіни були чеські. Виховуючи дисципліну, нас з ранку до вечора ганяли по плацу. За спиною був рюкзак із пудом каміння. Коли муштра закінчувалась, ми падали з ніг від втоми [2, с.69]».

Крім сухопутних військ, аналогічні структури були сформовані в авіації і на флоті.

У грудні 1940 року створюються «виправні частини 500» (Bewahrung struppe 500) - так звані «п'ятисоті батальйони» (500-й, 540-й, 550-й, 560-й, 561-й). Після нападу Німеччини на СРСР ці частини активно застосовувалися на Східному фронті. Усього за час війни через них пройшло близько 80 тисяч осіб.

Так, 561-ий батальйон дуже жорстоко бився під Ленінградом на Синявських висотах, які були взяті Червоною Армією надзвичайно дорогою ціною [13, с.103].

У «виправні» батальйони військовослужбовців зараховували не за досить тяжкі злочини, що дозволяли розраховувати на амністію або, як було сказано в директиві Гітлера від 2 квітня 1942 року: «виправдати себе на фронті, щоб заслужити амністію [13, с.103]».

Ще одним різновидом німецьких штрафних частин стали створені 1 жовтня 1942 р. так звані «формування солдатів другого класу» - 999-і батальйони, призначені для «політичних». Не всі солдати, що пройшли курс «перевиховання», потрапляли до 500-их батальйонів. Частина із них, як неблагонадійні, потрапляла у «випробувальний підрозділ 999». Спочатку ця частина називалась «африканська бригада» і до неї направлялись цивільні особи – в основному в'язні концентраційних таборів. Згодом 999-ий батальйон був перетворений в частину «непридатних до військової служби». Армійське командування відправляло до них солдатів, які були «недостойні» направлення в 500-ті батальйони, але, тим не менше, могли послужити Вермахту [13, с.104].

Вважається, що через 999-ті батальйони пройшло приблизно 30 тисяч чоловік. З осені 1944 року ці частини почали розформовувати, а їх особовий склад розсортували по звичайних частинах, - за виключенням тих, кого відправили в концтабори, вважаючи невинними чи неблагонадійними. Частина цих батальйонів проіснувала до кінця війни [13, с.107].

Нарешті, існували польові штрафні підрозділи (Feld strafgefangan abteilungen), які комплектувалися безпосередньо в зоні бойових дій з числа військовослужбовців, які вчинили злочини і проступки. У 1942 році такі штрафні табори були створені в Північній Фінляндії і Норвегії, а згодом і на Східному фронті. Ув'язнені таких таборів «використовувались для самої тяжкої роботи в максимально небезпечних умовах фронтової зони, по можливості в районі бойових дій». Ці штрафники змушені були розмінювати поля, виносити трупи німецьких солдатів з поля бою, будувати під вогнем бункери і бліндажі, робити проходи в загорожах із колючої проволочки. «Робочий день» арештантів тривав 10-14 годин. Максимальний термін перебування в штрафних таборах становив 9 місяців. Вижити в них було важче, ніж у звичайному концентраційному таборі. Смертність в'язнів становила до 90%. Ті в'язні, що вижили, направлялись в новий штрафний підрозділ, де продовжували спокутувати вину. У виключних випадках в'язнів могли перевести до 500-их батальйонів [13, с.96-97].

Після закінчення війни доля небагатьох вцілілих німецьких штрафників виявилась незavidною – частині із них федеральний уряд відмовлявся виплачувати військову пенсію, бо в роки війни вони здійснили військові злочини [13, с.109].

За роки Другої світової війни через німецькі штрафні підрозділи, за далеко неповними даними, пройшло кілька сотень тисяч чоловік.

Штрафбати і загороджувальні загони в Червоній Армії не були винаходами Другої світової. Їх широко використовували більшовики вже в 1917-1921-их роках, обґрунтовуючи це революційною необхідністю. «...Революционер, который не хочет лицемерить, не может отказаться от смертной казни, не было ни одной революции и эпохи гражданской войны, в которых бы не было расстрелов», – стверджував 1917-го вождь більшовиків

В. І. Ленін. Загроза страти могла змусити солдатів йти на смерть і виконувати накази командування, вважав керманич більшовицькими військами, нарком військових і морських справ Лев Троцький. «Нельзя вести массы людей на смерть, не имея в арсенале командования смертной казни. До тех пор, пока, гордые своей техникой, злые бесхвостые обезьяны, именуемые людьми, будут строить армии и воевать, командование будет ставить солдат между возможной смертью впереди и неизбежной смертью позади», – йшлося в його мемуарах, які побачили світ під назвою «Моя жизнь».

Штрафні військові підрозділи – це військові підрозділи, в які у воєнний час в якості покарання направлялися військовослужбовці, що вчинили злочини (крім тяжких злочинів, за які передбачалася смертна кара). Поява штрафних підрозділів і забороджувальних загонів, як форми покарання військових, з одного боку, а іншого, як форми бойового застосування, пов'язана з найтяжчими та найдраматичнішими моментами перших двох років війни [7, с.61].

Під час Другої світової війни штрафні підрозділи в Червоної Армії існували з 25 липня 1942 р. по 6 червня 1945 р. Вони направлялися на найважчі ділянки фронтів, щоб дати можливість штрафникам «кров'ю спокутувати свою провину перед Батьківщиною»; при цьому були неминучі великі втрати в особовому складі.

Найпершою штрафною ротою під час Великої Вітчизняної війни була сформована Армійська Окрема Штрафна рота 42-ї Армії Ленінградського фронту – 25 липня 1942 р., за 3 дні до зведеного Наказу № 227. У складі 42-ї Армії вона воювала до 10 жовтня 1942 р. і була розформована. Найостаннішою штрафною ротою була 32-я Армійська Окрема Штрафна рота першої Ударної Армії, розформована 6 червня 1945 року. У Червоній армії штрафні підрозділи були трьох видів: штрафний батальйон, штрафна рота та штрафна авіаескадрилья.

Штрафний батальйон (штрафбат) – це штрафний підрозділ у ранзі батальйону. У Червоній Армії до штрафбатів відправляли військовослужбовців офіцерського складу всіх родів військ, засуджених за військові або загальнокримінальні злочини. Дані підрозділи формувалися за наказом народного комісара

оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 року. Положення про штрафні батальйони Діючої армії затверджено Наказом наркома оборони СРСР № 298 від 28 вересня 1942 року. У межах фронтів штрафбати формувалися в кількості від 1 до 3 (залежно від обставин). Штат штрафного батальйону налічував 800 осіб. Командували штрафбатами кадрові офіцери [5, с. 138].

Штрафні батальйони призначалися для командирів і політпрацівників старшої та середньої ланки. Треба сказати, що командири і комісари батальйонів та полків могли бути направлені у штрафбат не інакше, як за вироком Військового трибуналу фронту, решта — просто за наказом командування армії чи навіть дивізії. Перетворення офіцера у штрафника було ганебним. Перед відправкою у штрафбат «новий» штрафник ставав перед строем своєї частини, зачитувався наказ, де роз'яснювалась суть вчиненого ним злочину. По закінченню терміну перебування у штрафній частині укладались спеціальні документи про поновлення з грифом «таємно», за підписом командуючого фронтом і членами Військової Ради фронту. Ними офіційно знімалась судимість, поновлювались військові звання, виносилась постанова про повернення нагород. Офіцерів, як правило, повертали у їх частини, колишніх «оточенців» — у полк резерву офіцерського складу. Зазвичай підписання наказу про реабілітацію чекали місяць. За бойові відзнаки штрафник знов ставав перед складом батальйону і зачитувався наказ про його дострокове звільнення з штрафної частини, у якому роз'яснювалась суть вчиненого ним подвигу [5, с. 139].

Штрафна рота (штрафрота) — це штрафний підрозділ у ранзі роти. У Червоній Армії до них спрямовували військовослужбовців рядового і сержантського складу всіх родів військ, засуджені за військові або загально-кримінальні злочини. Дані підрозділи формувалися за наказом народного комісара оборони СРСР № 227 від 28 липня 1942 року в межах армій в кількості від 5 до 10 (залежно від обставин). У них налічувалося по 150-200 чоловік. Командували штрафними ротами кадрові офіцери [5, с.138].

До штрафних рот посилалися рядові червоноармійці і молодші командири згідно з полковим наказом без усіяких трибуналів. Штрафні роти ставали «рідними» і для

кримінальних елементів, котрі виявляли бажання «змити кров'ю всі свої провини перед державою». Так, лише у 1942—43 роках на фронт було відправлено понад 155 тис. колишніх «зеків». Існує думка про те, що в штрафні батальйони направлялися особи, які відбувають покарання за тяжкі кримінальні злочини, а також за державні злочини (т. зв. «Політичні»). Дане твердження має під собою певні підстави, оскільки були випадки направлення до штрафних підрозділів «політичних» ув'язнених (зокрема, в 1942 році в 45-ю штрафну роту був направлений засуджений в 1941 році на 5 років таборів по 58-й статті Володимир Карпов, що став згодом Героєм Радянського Союзу і відомим письменником). У той же час, відповідно до діючих на той момент нормативно-правовими актів, що регулювали порядок направлення до штрафних частин, комплектування зазначених частин даною категорією осіб було не передбачено.

Як виняток, за особистим клопотанням Наркома внутрішніх справ Л. Берії, особи, з числа засуджених, які відбувають покарання у виправно-трудових таборах, колоніях-поселеннях, незалежно від складу злочину (за винятком осіб, засуджених за тяжкі злочини загальнокримінальні та особливо тяжкі державні), могли бути амністовані або умовно-достроково звільнені за зразкову поведінку і перевиконання плану, після чого призивалися в діючу армію в регулярні частини на загальних підставах. Аналогічним чином не могли бути спрямовані в штрафні батальйони «злодії в законі». Деякі дослідники, додаючи до цифр штрафників – в'язнів з тюрем, наводять цифру 1,5 млн. в цілому і подекуди вважають її також заниженою [5, с. 147].

Штрафні авіаескадрильї були створені на кожному фронті (по 3 ескадрильї) для льотчиків, які проявили саботаж, боягузтво і шкурництво. Проіснували з літа 1942 до кінця 1942 року. Термін перебування близько 1,5 місяця. Гриф «Секретно» з документів по штрафних ескадрильях та справах штрафників був знятий в 2004 році. Усі штрафники мали бути розжалувані в рядові і позбавлені нагород на час відбування покарання.

Командний склад штрафних підрозділів призначався з числа вольових і найдосвідченіших командирів та політпрацівників, як правило, досвідчених фронтовиків. Командири отримували необмежену владу щодо своїх підлеглих. Так, командир

штрафбату мав у середовищі своїх бійців владу командира дивізії і міг будь-кого з них розстріляти на місці за найменшу провину чи непослух. Однак, право принижувати або ображати підлеглих їм ніхто не давав. Для них у 2 рази були скорочені терміни вислуги у званнях, місяць служби при призначенні пенсії рахувався за 6 місяців [5, с. 148].

Штрафникам, призначеним на посади молодшого командного складу, грошове забезпечення виплачується за зайнятими посадами, всім іншим штрафникам – в розмірі 8 крб. 50 коп. в місяць. Польові гроші штрафникам не виплачуються. Виплата грошей сім'ї за грошовим атестатом припиняється, і вона переводиться на виплату, встановлену для сімей червоноармійців і молодших командирів Указами Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1941 року і від 19 липня 1942 року [2, с.96-97].

Свідчить колишній командир взводу 322-ї окремої штрафної роти, а нині кандидат технічних наук, доцент, викладач Київського державного міжнародного університету цивільної авіації Михайло Григорович Ключко: «Ці підрозділи були вигідні командуванню. З одного боку, їхнє існування давало змогу хоча б якось підтримувати рівень дисципліни. А з іншого — з допомогою штрафників і за рахунок «дешевої» солдатської сили можна було перевірити правильність прийнятого рішення. Наприклад, перед командиром ставилося завдання: захопити той чи інший рубіж. Як дізнатися, які сили сконцентрував там противник? Отож віддавався наказ командиром штрафроти: взводом або двома, а іноді й ротою провести вночі розвідку боєм. Матиме рота втрати чи ні — це нікого не хвилювало. Головне — не допустити втрат лінійних підрозділів. Адже взяття опорних населених пунктів, міст приписувалося не штрафним підрозділам, а лінійним. У жодному офіційному повідомленні Інформбюро ніколи не зазначалося, що та або інша висота, населений пункт узяті силами штрафної роти або штрафбату. Це було суворо заборонено! Називалися полк, дивізія, армія, які входили в село чи місто відразу ж за штафниками [12, с.4]».

У відповідності з наказом НКО №227 в частинах, діючих в Червоній армії станом на 15 жовтня 1942 року, було сформовано 193 загороджувальних загони. Вони підпорядковувались Особливим відділам НКВС армій [2, с. 57]. Чисельний склад загороджу-

вального загону становив 200 чоловік. Деякі дослідники розрахунковими методами виводять їх кількість у 72 тис. чол. Це 6 повнокровних стрілецьких дивізій 12 000 складу. Таким чином, на кожних шістьох штрафників у роки війни припадало по одному військовому, що діяли в загороджувальних загонах [8, с. 64].

Бойова діяльність загороджувальних загонів полягала в наведенні порядку в частинах і попередженні неорганізованого відходу з рубежів, що займалися ними, поверненні значного числа військових на передову лінію фронту [8, с. 67].

За період з 1 серпня по 15 жовтня 1942 року загороджувальні заони затримали 140755 військовослужбовців, що втекли з передової лінії фронту. З числа затриманих заарештовано – 3980 чол., розстріляно – 1189 чол., направлено до штрафних рот – 2776 чол., штрафних батальйонів – 185 чол., повернуто у свої частини і на пересильні пункти – 131094 чол. [2, с. 57].

Особовий склад штрафбатів і штрафрот ділився на змінний і постійний склад. Змінний склад представляв собою безпосередньо штрафників, які перебували в підрозділі тимчасово до відбуття строку покарання (до 3-х місяців), переведення у звичайну частину за виявлену особисту мужність, або через поранення. Постійним складом були командири підрозділів від взводу і вище, призначалися з числа кадрових офіцерів політпрацівники, штабні працівники (зв'язківці, писарі та ін) і медичний персонал.

Особам із числа постійного складу служба в штрафному підрозділі компенсувалася низкою пільг – при нарахуванні пенсії один місяць служби зараховувався за шість місяців стажу, офіцери отримували підвищене грошове забезпечення (командир взводу отримував на 100 рублів більше, ніж його колега у звичайній частині) і посилене постачання з продовольчого атестату, рядовий і молодший начальницький склад отримував підвищене продовольче забезпечення. Підставою для направлення військовослужбовця в штрафний військовий підрозділ служив наказ командування у зв'язку з порушенням військової дисципліни або вирок суду за вчинення військового або загальнокримінального злочину (за винятком злочину, за яким, як міра покарання, була передбачена смертна кара).

В якості альтернативної міри покарання допускалося спрямування у штрафні роти цивільних осіб, засуджених судом і за вироком суду за вчинення нетяжких та середньої тяжкості загальнокримінальних злочинів. Особи, засуджені за тяжкі та державні злочини, відбували покарання в місцях позбавлення волі.

Підставами для звільнення осіб, які відбувають покарання у штрафних військових підрозділах, були:

- відбування терміну покарання (не більше 3-х місяців);
- отримане військовослужбовцями, які відбувають покарання, середньої тяжкості або тяжкого поранення, який вимагав госпіталізації;

- достроково рішенням військової ради армії за клопотанням командира штрафного військового підрозділу у вигляді заохочення щодо військовослужбовців, які виявили виняткову мужність і хоробрість.

Як використовувались штрафні підрозділи? Як правило, на них покладались такі завдання:

- проведення розвідки боєм з метою виявлення вогневих засобів, рубежів і розмежувальних ліній оборони противника;
- прорив лінії оборони противника з метою захоплення і утримання заданих рубежів, стратегічно важливих висот і плацдармів;

- штурм ліній оборони противника з метою здійснення відволікаючих маневрів, створення сприятливих умов для наступу частин Червоної Армії на інших напрямках;

- виконання бойових завдань в складі ар'єргарду для прикриття частин Червоної Армії при відході на раніше підготовлені позиції [8, с.24].

За роки війни в цілому було засуджено 994,3 тис. військових, у середньому 700 чол. за добу, з котрих 422, 7 тис. (42%) направлено на фронт у складі штрафних підрозділів, 436,6 тис. (44%) – у місця позбавлення волі. Доля 135 тис. засуджених невідома. В джерелах є дані щодо 157 тис. військових, стосовно яких смертні вироки було виконано. Це майже 20 стрілецьких дивізій воєнного часу. Адже в це число входять тільки офіційно зареєстровані вироки. А були ще «мехлісовські» розстріли без суду, коли командири і червоноармійці одержували «вищу міру» без зайвих розглядів [8, с.64].

За підрахунками, за всі роки Великої Вітчизняної війни через штрафні підрозділи пройшло, за деякими даними, 427910 ос.

Якщо врахувати, що за всю війну через армію пройшло 34476700 осіб, то частка бійців і офіцерів РСЧА, що пройшли через штрафні підрозділи за весь період Великої Вітчизняної війни, становить приблизно 1,24%. Усього в 1944 році в Червоній Армії було 11 штрафних батальйонів по 226 ос. у кожному і 243 штрафні роти по 102 особи в кожній. Середньомісячна чисельність Армійських Окремих Штрафних рот в 1944 році на усіх фронтах коливалася від 204 до 295. Найвища точка щоденної чисельності Армійських Окремих Штрафних рот (335 рот) була досягнута 20 липня 1943.

Наведені розрахунки, незважаючи на свою наукову точність, на нашу думку, є умовними. Порахували тих, кого можна було порахувати: військовослужбовців, що направлялись в штрафбати і штрафроти за вироком суду чи військового трибуналу.

А якщо не було ні вироку суду, ні засідання військового трибуналу?

У 1941 -1942 роках для військовополонених й оточенців діяли сформовані армійські збірно-пересильні пункти та спецтабори, де відбувалася їх ретельна перевірка, то, відповідно до наказу начальника Головуправформу № 97/ш від 10. 03. 1943 року «усіх військовослужбовців, які в свій час без опору здалися противникові в полон, або дезертирували з лав Червоної Армії й залишилися за місцем проживання на території, тимчасово окупованій німцями, після швидкої перевірки терміново направляти до штрафних частин. До спеціальних таборів НКВС направляти лише тих осіб, на яких є серйозні дані для підозри їх у антирадянській діяльності [11, с. 27]».

1 серпня 1943 року вийшов наказ наркома оборони «Про формування окремих штурмових стрілкових батальйонів», в якому зазначалось: «В целях предоставления возможности командно-начальствующему составу, находившемуся длительное время на территории, оккупированной противником, и не принимавшему участия в партизанских отрядах, с оружием в руках доказать свою преданность Родине, приказываю:

1. Сформировать к 25 августа с.г. из континентов командно-начальствующего состава, содержащегося в специальных лагерях НКВД 1-й и 2-й отдельные штурмовые стрелковые батальоны — в Московском военном округе, 3-й отдельный штурмовой стрелковый батальон — в Приволжском военном округе, 4-й отдельный штурмовой стрелковый батальон — в Сталинградском военном округе.

2. Формирование батальонов произвести по штату №04/33, численностью 927 человек каждый. Батальоны предназначаются для использования на наиболее активных участках фронта.

3. Срок пребывания личного состава в отдельных штурмовых стрелковых батальонах установить два месяца участия в боях, либо до награждения орденом за проявленную доблесть в бою или до первого ранения, после чего личный состав при наличии хороших аттестаций может быть назначен в полевые войска на соответствующие должности командно-начальствующего состава».

В подальшому формування штурмових батальйонів було продовжено. Їх бойове застосування не відрізнялось від штрафних батальйонів, хоча були і особливості. Так, на відміну від штрафників, ті, що направлялись в штурмові батальйони, не були засуджені і не позбавлялись офіцерських звань [13, с.11-12].

З розгортанням наступальних дій в 1943 році процес перевірки військовозобов'язаного контингенту ставав більш формальним, а засоби використання на фронті – більш жорстокішими [11, с.27].

Як свідчать фронтовики, польові мобілізації 1944 року на території Христинівського району відбувались таким чином, що колишніх бійців Червоної Армії (оточенців, дезертирів, полонених – відпущених німцями додому) відправляли у штрафні роти і відразу кидали в бій – без підготовки, часто в домашньому одязі, погано озброєними. (Це і був один із різновидів «чорної піхоти» - Авт.) Інших призовників відправляли до АЗСП, де за кілька тижнів з ними проводилась військова підготовка і потім вони також вступали в бій. Щоб пролити світло на цю ще малодосліджену сторінку війни, ми звернулися до ветеранів Великої Вітчизняної війни та їх дітей.

Зі спогадів фронтовика, жителя с. Шельпахівка Сотули Дмитра Миновича: «Я був молодий, то попав в навчальний підрозділ. А «стариків», тих, хто потрапив в оточення – відразу на фронт. Всіх кидали туди і зі зброєю, і без зброї. Шевчука Петра, Сафронова Каленя, Шпоху Івана, Петра Контрибуцу забрали відразу. Із них ніхто не повернувся. Брали з 1905 по 1926 р.н. Забирали іще і старших. Забрали мого батька Сотулу Мину Петровича, 1895 р.н. Батько загинув в Угорщині. А його брат, Сотула Федір Петрович, 1907 р.н., десь під Яссами пропав безвісти. Під Яссами майже без зброї були солдати. Казали, що «зброя там є, знайдеш». Прямо таки знущались».

Зі спогадів жителя с. Шельпахівки Люльки Михайла Яковича, сина учасника Великої Вітчизняної війни Люльки Якова Йосиповича: батько розказував, що в серпні 1944 року він воював під Яссами, і там зустрівся зі своїми земляками. З нашого села забрали багато людей. Під Ясси їх просто гоном гнали. Не обмундировували, хто в чому з дому був – в тому й воювали. На п'ятох одна гвинтівка. Спереду німці косять, а ззаду – загороджувальні війська. Мало хто тоді залишився живий. З нашого села прийшов Стародуб Степан Іванович, Гаврилюк Андрій Євтухович, Павлишин Григорій. Стародуб вижив, тому що мав гарний почерк, його забрали писарем, а Гаврилюк Андрій Євтухович був трактористом, то попав у танкові війська.

А скільки було таких солдатів і офіцерів Червоної Армії, що потрапили в оточення і не змогли вийти до своїх (чи не захотіли виходити) і повернулись до своїх родин? Стали на облік в сільських і міських управах. Будучи в окупації, виконували трудову повинність. Не пішли в партизани і підпільники і не допомагали їм. Відповіді на ці питання немає і мабуть вже і не буде.

Значна частина населення очікувала на помсту з боку сталінського режиму. Такі очікування не були безпідставними. Ще 15 травня 1942 року був виданий наказ прокурора СРСР «Про кваліфікацію злочинів осіб, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом». Згідно з цим наказом притягалися до відповідальності радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збору продовольства, фуражу і речей для потреб

німецької армії, по відновленню промислових і комунальних підприємств». Отже, під категорію «зрадників» підпадали не лише ті, хто відкрито співпрацював з окупаційною владою, а й усі, хто працював в період окупації. Ще більш загрозливим було становище людей призовного віку, які залишалися на окупованій території, дезертирів Червоної Армії [6, с.508].

Перші повідомлення про штрафні підрозділи Червоної Армії були опубліковані в СРСР лише в часи перебудови, оскільки Правилами зі збереження військової таємниці в друці Червоної Армії (на воєнний час), затвердженими маршалом Олександром Василевським 15 лютого 1944 року № 034, заборонялися до відкритої публікації «всі свідчення про загороджувальні заго-ни, штрафні батальйони і роти ».

Як же воювали німецькі і радянські штрафники? Німецький військовий історик Курт Тіппелькірх писав у своїх мемуарах, що поразка німецьких військ біля Кривого Рогу та Нікополя за своїми масштабами була схожа на катастрофу, яку зазнала німецька армія під Корсунь-Шевченківським. У боях за місто брали участь два радянських штрафних батальйони. Рядовими там служили колишні офіцери від молодшого лейтенанта до підполковника включно. Це були оточенці 1941 року. Ці батальйони билися на найважчих ділянках. Німецькі війська панічно боялися штрафників, які бачили їх звірства у 1941-1943 роках і люто їх ненавиділи [4, с.124].

Як засвідчив у своїх спогадах Г.К. Жуков: «7 березня 1944 року на підступах до Тернополя зав'язалась найжорстокіша битва, така, якої ми не бачили з часу Курської дуги [6, с. 42]». Кро-вопролитні бої за Тернопіль тривали 40 днів. Радянські війська здійснили чотири штурми і під час останнього оволоділи містом. У Тернополі в оточення потрапили залишки чотирьох піхотних дивізій, всього, за радянськими даними, – близько 12 тис. чол. За іншими даними, німецький тернопільський гарнізон складало до 7 тис. чоловік, серед яких були два штрафних офіцерських батальйони і вояки зі складу 44 СС дивізії «Галичина» [6, с. 42].

У своїх спогадах колишній офіцер-фронтвик Малигін Микола Васильвич (за відступ без дозволу вищого командування отримав два місяці штрафного батальйону) згадує: «Що можуть зробити чотири десятки солдатів там, де потерпів невдачу

цілий полк? Як виявилось, багато що. У нас просто не було іншого виходу. Починався ранок, відкрила вогонь наша артилерія, потім піднялись в атаку основні сили. Не чекаючи їх, ми на колінах та по пластунськи пробирались через кущі. Ніхто не стріляв, не кричав, просувалися мовчки. Коли нас побачили і відкрили вогонь, до німецьких окопів залишилось кілька метрів. Коли ми ввірвались в окопи, то почалась бійка, таку я бачив у дитинстві, як дядьки билися за валок сіна... Кулеметників били стволами і прикладами... Одну за одною кидали гранати... Німців вибили. Не скажу, що головна заслуга належала нашому взводу. Але ми своєю появою відволікли німців від наступаючих лав. Втрати були великі. Я був поранений, коли німці пішли в контратаку... Із санбату мене направили в шпиталь. Мізинний палець ампутували, а безіменний – не згинався. Звання і медаль повернули. Думав, що мене із скаліченою рукою призначать на тилову посаду. Нічого подібного. Направили в інший полк знов командиром вогневого взводу[7, с. 249-251]».

Через радянські штрафні підрозділи за роки радянсько-німецької війни за деякими даними пройшло 427910 чоловік або 1,24% від частки бійців і офіцерів Червоної Армії. І це тільки військовослужбовців, засуджених військовими трибуналами. А ще є дані про 155 тис. «зеків», які влилися до штрафних підрозділів. Крім того, із полону німці відпустили тільки на території УРСР 277 тисяч чоловік (нехай із них в 1943-1944 роках до штрафних підрозділів відправили 200 тисяч чоловік). А також солдати і офіцери-оточенці. Як і до яких категорій їх зарахувати? Бо солдатів-оточенців після призиву польовими військкоматами відразу кидали в бій. А офіцери-оточенці, що направлялись до штурмових батальйонів, як їх можна порахувати, якщо їх не судили і не позбавляли військових звань? Це є підтвердженням тому, що повної картини діяльності штрафних підрозділів в Червоній Армії поки що не існує.

Отже, підводячи підсумок розвідки можна зазначити, що німецькі і радянські штрафні підрозділи в роки війни виконали покладені на них функції: німецькі – перевиховували, роблячи із солдата чи офіцера слухняного виконавця наказів, а радянські – таким чином створювали атмосферу страху за вчинення злочину, а тим, що їх вчинили – давали шанс ціною власної крові чи

життя спокутувати вину перед Батьківщиною. Сам факт існування штрафних підрозділів значно підвищив рівень дисципліни в Червоній Армії. У військовому плані діяльність штрафних підрозділів в Червоній Армії мала суттєвий негатив – починаючи з 1943 року при плануванні військових операцій на них робилася ставка при прориві лінії оборони противника. Тобто ставка робилася на живу силу, а не на розвиток військового мистецтва.

На сьогодні поки що не відомо скільки чоловік пройшло через штрафні підрозділи Червоної Армії. Проте, очевидним є те, що незважаючи на свою відносну малочисельність вони внесли свій вклад у Перемогу. Разом із мільйонами солдатів і офіцерів поклали своє життя в ім'я Перемоги і кілька сотень тисяч штрафників, для яких правда історії і пам'ять нащадків була б кращим вшануванням.

Список використаних джерел та літератури

1. Війна в історичній та індивідуальній пам'яті: Матеріали всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 66-й річниці Перемоги, 20-річчю Незалежності України (Кривий Ріг, 22 квітня 2011р.) / Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України, Криворізький державний педагогічний університет. – Кривий Ріг: Видавничий дім, 2011. - 168с.
2. Громов А. Правда о штрафбатах и заградотрядах во Второй мировой. – / Андрей Громов. - Харьков: Книжный клуб «Клуб семейного досуга», 2010. – 416с.
3. Довженко О. П. Сторінки Щоденника (1941 – 1956) / О. П. Довженко– К.: Вид-во гуманіст. л-ри, 2004. – 384 с.
4. Журавлев Д. В. Военная техника Советского Союза и Германии. Война брони и моторов 1941 -1945. / Д. В. Журавлев – Харьков: Книжный клуб «Клуб Семейного Досуга», 2010. – 416 с.: ил.
5. Куцаева Т. О. Щодо участі у Великій Вітчизняній війні штрафних рот і батальйонів / Куцаева Т. О. // Український історичний журнал. – 2006. - №3. - С. 137-149.
6. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І.К. Патриляк, М.А. Боровик – Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 590с.
7. Першанин В. Штрафники, разведчики, пехота. «Окопная правда» Великой Отечественной / В. Першанин– М.: Эксмо: Яуза, 2010. – 256 с.

8. Сидоров С. В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни / С. В. Сидоров // Український історичний журнал. – 2004. – №6. – С. 60-67.
9. Струкевич О. К., Романюк І. М., Дровозюк С. І. Історія України: Підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. К. Струкевич, І. М. Романюк, С. І. Дровозюк. – К.: Грамота, 2011. – 320 с.
10. Топчий А. Как это было. Неизвестная война / А. Топчий // Факты. - 28 октября 2011. - С. 22.
11. Україна і Український народ у Другій світовій війні: Дискусії в Українському інституті національної пам'яті. – Випуск IV/ [упорядники Л. Герасименко, Р. Пилявець]. К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – 95 с.
12. Філь О. Штрафбати не просять вогню... / О. Філь // Дзеркало тижня. – 2003. – № 34. – С. 3-4.
13. Штрафбаты по обе стороны фронта: Сборник / Пыхалов И. и др.: ред.- сост. И.Пыхалов. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 320с.
14. Штрафбаты не просять вогню. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://dt.ua/SOCIETY/>
15. Штрафні військові підрозділи. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>
16. Штрафні батальйони як один з елементів репресій Сталіна. Небіжчики в погонах. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: <http://cripo.com.ua/print.php/>